

Эмануіл ЮФЕ

“СТАРЫЙ И ХИТРЫЙ ВРАГ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ”, АЛЬБО ЯК ПАЛЯВАЛІ НА ЯКУБА КОЛАСА

Заканчэнне. Пачатак у № 11.

У 1936 г. у сувязі з трыццацігадовым юбілеем творчай дзейнасці Якуб Колас атрымаў цэлы шэраг узнагарод і заахвочванняў. У кастрычніку 1936 г. “за выдатныя заслугі ў галіне беларускай мастацкай літаратуры” яго ўзнагародзілі легкавым аўтамабілем. “Машыну ўзяць на абслугоўванне за кошт дзяржавы”, – гаворыцца ў пастанове бюро ЦК КП(б)Б і СНК БССР, падпісанай М. Гікалам і М. Галадзедам. У гэтай пастанове былі і такія пункты: “2. Пабудаваць за кошт дзяржавы дачу для Якуба Коласа з поўным яе абсталяваннем...”

3. Прыняць на кошт дзяржавы ўтрыманне і рамонт жылога дома, у якім жыве народны паэт БССР. Якуб Колас”.

Адносіны да Янкі Купалы і Якуба Коласа крута змяніліся ў 1937 г., калі таталітарны рэжым, рэпрэсіўная машына НКУС занесла “карны меч”, па сутнасці, над многімі грамадзянамі рэспублікі, вынішчаючы яе творчую інтэлігенцыю.

На думку М. Мушынскага, у тым, што Я. Колас аддаваў перавагу літаратурнай крытыцы перад публіцыстыкай, таксама была свая логіка: ён свядома імкнуўся ўхіліцца ад палітычных праблем, бо пры іх асвятленні пісьменнік абавязаны быў выкрываць “шкодную дзейнасць” нацдэмаў, лазутчыкаў заходніх буржуазных краін. Ад такога абмеркавання Я. Колас, ратуючы ўласную годнасць і гонар усёй літаратуры, ухіляўся, наколькі было магчыма ў гады татальнага пераследу творчай інтэлігенцыі. І ў гэтым бачыцца высакародная пазіцыя народнага песняра як чалавека і мастака².

На жаль, усё ж такі ў паасобных артыкулах Я. Коласа (“Гнусныя служкі фашызма”, 1937; “Няма месца гнусным здраднікам на свяшчэннай савецкай зямлі”, 1938) сустракаюцца выказванні, якія не адпавядалі яго светапоглядным перакананням, а былі выкліканы трагічнымі абставінамі таго часу.

Хмары над галавой Якуба Коласа згусціліся ў 1937 – 1938 гг., калі народнымі камісарамі ўнутраных спраў БССР былі Барыс Берман і Аляксей Наседкін.

На вялікі жаль, аўтару гэтых радкоў у беларускіх і расійскіх архівах не ўдалося знайсці “папку Бермана” з усімі сабранымі ў ёй “матэрыяламі”. Але захаваліся асобныя “даведкі” на Янку Купалу, Якуба Коласа і іншых беларускіх пісьменнікаў, падрыхтаваныя ў жніўні 1937 г.

Прывядзём “кампрамаг” на Я. Коласа:

«Совершенно секретно.

Я. КОЛАС в г. Минск приехал в 1921 году, был членом известного по своей к-р. работе Инбелкультта, который возглавлялся Игнатовским, Балицким, Лесиком. Как поэт, писать начал в 1905 г., является мелкобуржуазным поэтом, основные темы произве-

дений – дореволюционная жизнь белорусской деревни. Октябрьскую революцию встретил как “новую форму социального и национального угнетения”. Белопольскую оккупацию считал избавлением Белоруссии от “москалей”.

В 1922 году в сборнике стихотворений, изданных белорусским нацифашистским товариществом “Адраджэнне”, поместил стихотворение “Белорусскому народу” в виде воззвания погромного характера. В этом стихотворении говорит о страданиях Белоруссии под московским гнетом, а в конце прямо призывает к свержению Сов. власти.

В произведениях “На рубежи” и “Сьмон-музыка” ярко выражен антисемитизм Я. Коласа.

В 1922 году принимал участие в воззвании к православным белорусам о создании в Белоруссии “родной церкви”. Это воззвание подписал вместе с нацифашистами, протоиереями Кульчицким и Владимиром Бируля.

По показаниям арестованных в 1930 году нацифашистов, т. н. членов “Союза освобождения Белоруссии”, проходит как член центра к-р. нацифашистской организации.

Арестованный нацифашист СМОЛИЧ А. в показаниях от 20.7.30 г. показал:

“...Возникновение контрреволюционной организации “Суполка адраджэння Беларусі” относится к первым годам существования БССР. В 1922 году, по приезде моем из-за границы, я застал уже достаточно сильную группу нацдемов, проводивших систематическую работу преимущественно в области культуры. Группа эта концентрировалась вокруг Инбелкультта и в ее состав входили: Некрашевич, Лесик, Колас, Купала, Громыко и другие”.

Арестованный Некрашевич С. 5.11.30 г. показал: “...Что касается моей роли в “Союзе адраджэння”, то мне, несомненно, принадлежит одно из первых мест. Если я слабее был за “нашенивцев” (Лесика, Купалу, Коласа, Смолича и других) в идеологических основах нацдемократизма, зато, организуя по своей должности в Наркомпросе белорусские культурно-просветительные организации с нацдемократическим содержанием работы, я проделал многое”.

Аналогичные показания об участии Я. Коласа в руководящем центре “СВБ” и его активной к-р. нацифашистской работе дали арестованные в 1930 г.: Балицкий, Лесик, Тремпович, Красковский и др.

Будучи привлеченным в 1930 году к следствию (без ареста) Я. КОЛАС в собственноручных показаниях признал, что являлся нацифашистом, но категорически отрицал свое участие в к-р. организации и тем более ее руководящем центре, заявив:

“16.11.30 г. мне были предъявлены обвинения через показания некоторых лиц, арестованных по делу наци-

демократической к-р. организации, о том, что я буду бы принадлежу к руководящему центру и являюсь идеологом этой к-р. организации. Я категорически протестую против этого утверждения, как не обоснованного на фактах, утверждения голословного и не отвечающего действительности”.

“...Подводя итоги всем этим контрреволюционным уклонам, шовинизму, нацдемократизму, я должен признать свою вину в том, что не протестовал против такой деятельности институтов, где принимал участие я, что дает объективно повод считать меня солидаризованным с таким характером указанной работы и с лицами, которые вели ее”.

Такое заявление в 1930 г. Я. Колас сделал, по существу, в целях маскировки по своей нацдемовской деятельности, проводит которую продолжает и до последнего времени.

Все время поддерживал письменную связь с высланными в 1930 году нацфашистами и отдельным из них оказывал материальную помощь. Так, например, высланному активному нацфашисту Эпимах-Шипилло Колас в сентябре м-це 1931 г. высылал деньги. Поддерживает письменную связь с нацфашистами, проживающими и в других городах Союза ССР и Усом Антоном Антоновичем, проживающим в г. Ленинграде. Переписка Коласа как с ссыльными нацдемами, так и с Усом носит ярко выраженный нацдемовский характер.

По показаниям арестованных участников к-р. нацфашистской организации в 1937 году, Колас проходил как активный участник к-р. организации.

Так, арестованный МАРГЕЛЕВ в показаниях от 1.7.1937 г. говорил:

“...ЯКУБ КОЛАС, старый и хитрый враг Советской власти и Коммунистической партии, всемерно поддерживался Гориным, Домбале, Щербаковым, Панкевичем и др. нацфашистами. Ему создавался авторитет, он все время назначался вице-президентом Академии наук, держал руководящую связь с нацфашистской организацией писателей и, вместе с другими указанными выше членами руководящей группы нацфашистской и прочей контрреволюции, осуществлял руководство вредительско-шпионской работой Академии наук БССР”.

Арестованный САМОХВАЛОВ А. Г. 31.5.37 г. показал:

“...Мне известны следующие члены к-р. нацдемовской организации... ЯКУБ КОЛАС...”

О принадлежности к к-р. нацфашистской организации Якуба Коласа и его активной деятельности дали показания также арестованные нацфашисты Журавский, Ажгирей (Вольный) и др.

Зам. нач. след. отдела УГБ НКВД БССР мл. лейтенант госбезопасности Завадский.

“...” августа 1937 г.»³.

З гэтымі паказаннямі арыштаваных знаёмліся першыя сакратары ЦК КП(б) А. Волкаў і П. Панамарэнка. На невялікіх “аб’ектыўках” да даведак, падрыхтаваных для подпісу Волкаву, ёсць яго пазнакі, зробленыя сінім алоўкам.

Замяніўшы Б. Бермана на пасадзе наркама ўнутраных спраў БССР, А. Наседкін 25 чэрвеня 1938 г. накіраваў у ЦК КП(б) пад традыцыйным грыфам

“Сов. секретно” адразу дзве дакладныя запіскі пра контррэвалюцыйную дзейнасць у рэспубліцы. У адной з іх пад назвай “Аб фактах засмечанасці асабістага складу і шкодніцтва ў Беларускай Акадэміі навук” адзначалася: “...В руководстве Академии находятся активные контрреволюционеры: вице-президент Академии наук Колас, участник эсеровской организации, академик Вольфсон, кадровый меньшевик, участник троцкистской организации”⁴.

11 чэрвеня 1938 г. у Мінску быў арыштаваны рэдактар газеты “Звязда” Міхаіл Стэрнін, які знаходзіўся ў Мінскай турме 13 месяцаў. На допытах адказныя супрацоўнікі НКУС БССР Кунцэвіч і Вольфтруб прымушалі яго прызнацца ў тым, што ён быў кіраўніком “Новага цэнтра” Усебеларускай нацфашысцкай арганізацыі, у якую ўваходзіла больш за 200 чалавек, у тым ліку і Якуб Колас. Следчы Быхоўскі “растлумачыў” Стэрніну, што ён з’яўляўся кіраўніком нацфашысцкай арганізацыі ў Акадэміі навук БССР, што яму трэба даць паказанні на Гікалу, Сурту, Несцяровіча, Якуба Коласа і іншых.

Арыштаванага настаўніка Каменскага таксама прымушалі даць паказанні на народнага паэта Якуба Коласа.

Следчыя ніколі не ставілі пад сумненне варожую дзейнасць Янкі Купалы, Якуба Коласа і іншых пісьменнікаў, былі ўпэўнены, што іх патрэбна ізаляваць ад грамадства. Пра гэта сведчыць, напрыклад, заява апэратыўнага ўпаўнаважанага 4-га аддзела НКУС БССР М. Вольфтруба сакратару ЦК КП(б) П. Панамарэнку ад 11 снежня 1938 г.: “В июне – июле месяце 1938 г. 4 отделом УГБ НКВД БССР была ликвидирована частично национал-фашистская организация в Академии наук БССР и Наркомпросе. Ликвидация этой к-р. организации прошла без всякой проверки на агентуру, в результате ряд работников были арестованы необоснованно по 1-му только показанию арестованных, и принадлежность их к нацфашистской организации вызывает сомнение... В то же время руководители этой нацдемовской организации по сей день находятся на свободе (Купала, Колас, Вольфсон, Дудков и ряд других). Для меня это совершенно непонятно”⁵.

У Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь захоўваецца вельмі цікавы і каштоўны дакумент. Гэта запіска першага сакратара ЦК Кампартыі Беларусі П. Панамарэнка на імя “правадыра народаў” Сталіна пад назвай “О белорусском языке, литературе и писателях” ад 21 лістапада 1938 г. У ёй ёсць такія радкі: «Наиболее крупную контрреволюционную националистическую работу провел союз “советских” писателей Белоруссии, идейно возглавляемый всегда десятком профашистских писателей (в том числе известные Янка Купала и Якуб Колас), и всегда для прикрытия (в том числе и сейчас) имевший у руководства коммунистов...»

В отношении Янки Купалы, Якуба Коласа, Бровка, Глебо, Крапивы, Бядули, Вольского, Аксельрода и др. членов этой “могучей кучки”, узурпировавшей представительство от белорусской литературы всюду, в том числе и за рубежом, людей, творческая авторитетность которых непомерно раздута, провидивших лично всю описанную вражескую работу,

имеются многие показания разоблаченных и арестованных врагов, изобличающих их вплоть до связей с польской дефензивой.

В отношении Янки Купалы имеется 41 показание, в большинстве прямые; Якуба Коласа – 31 показание, Крапивы – 12 показаний и т. д.

По количеству и качеству изобличающего материала, а также по известным нам фактам их работы, они, безусловно, подлежат аресту и суду, как враги народа. В частности нарком внудел Белоруссии запросил из центра санкцию на арест Купалы и Коласа уже давно, но санкция пока не дана.

Но отношение к ним сложное. Они, главным образом Янка Купала и Якуб Колас, пользуются известностью, прославили их достаточно сильно, их включают во всякие комиссии по учебникам, словарям, переводам, литературным юбилеям. Не допустить этого, значит, сразу определить свое отношение к ним, а его, по моему мнению, определить нужно не так. Их нужно или арестовать, или, учитывая обстановку, принять, поговорить открыто, показать, что нам известны все их “ошибки”, если это допустимо так назвать, сказать, что они могут искупить свою вину перед Советской властью, призвать их к честной работе, посмотреть, как они будут реагировать, и если в какой-либо мере пойдут на это, то использовать это в целях разложения группы, отрыва наиболее честного и ликвидации остатков нацдемовщины. При разговоре, конечно, не смягчать действительной оценки их роли, но делать это с соответствующим такому щепетильному разговору тактом».

Записка П. Панамарэнкі заканчвалася наступнаю просьбаю:

“По двум вопросам:

а) о предлагаемых мероприятиях в отношении белорусского языка – грамматики и литературы;

б) об отношении к писателям Янке Купале и Якубу Коласу, – я прошу вас дать мне совет”⁷⁶.

Праз месяц і пяць дзён – 26 снежня 1938 г. Панамарэнка раптам напісаў Сталіну другую запіску, якая цяпер ужо пачынаецца словамі:

“В связи с двадцатилетием БССР представляю для награждения работников промышленности, сельского хозяйства, науки и искусства Белоруссии, имеющих заслуги перед Родиной”.

Да яе прыкладзены спіс на 40 чалавек з кароткімі характарыстыкамі. Першыя ў спісе – Янка Купала, Якуб Колас, Міхась Лынькоў. У характарыстыцы на Я. Коласа гаворыцца:

“Якуб Колас (Мицкевич Константин Михайлович).

Народный поэт республики, 1882 года рождения, белорус. Классик белорусской литературы. В ярких художественных образах показал борьбу белорусского народа против белопольских оккупантов. Вице-президент Белорусской Академии наук”.

Адразу ўзнікае пытанне: у чым прычына такой рэзкай перамены пазіцыі першага сакратара ЦК Кампартыі Беларусі П. Панамарэнкі ў адносінах да Купалы і Коласа – ад арышту да ўзнагароджання? Прычым усяго за адзін месяц!

На думку аўтарытэтнага вучонага-гісторыка Расціслава Платонава, хутчэй за ўсё, дзесьці ў гэты час і

адбылася яго сустрэча са Сталіным. І няцяжка ўявіць, якая парада была дадзена: “Навошта арыштоўваць? Навошта пагражаць? Патрэбна ўзнагародзіць”. Потым Сталін падвёў аўтара запіскі да селектара, так што заслуга “замены ордэраў на ордэны” належыць няк не Панамарэнку. Сталін умеў мяняць бізун на пернік⁷⁷.

2 лютага 1939 г. у газетах БССР быў апублікаваны Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР з прэамбулай “за выдатныя поспехі і дасягненні ў развіцці савецкай мастацкай літаратуры”.

У ліку 21 пісьменніка, уганараванага ордэнам Леніна, былі імёны Янкі Купалы і Якуба Коласа. Усяго з 132 узнагароджаных было 7 беларускіх пісьменнікаў.

У артыкуле “20 год Беларускай ССР” П. Панамарэнка з гонарам пісаў:

“Белоруссия имеет народных поэтов республики Янку Купалу и Якуба Коласа...”⁷⁸.

А ў той самы час, калі пісаліся гэтыя словы, следчыя НКУС працягвалі ў турэмных падвалах выбіваць у М. Стэрніна і іншых арыштаваных паказанні на Якуба Коласа і на іншых беларускіх пісьменнікаў і грамадскіх дзеячаў. Без гэтага нельга ўявіць сабе тагачасны таталітарны рэжым у СССР.

Пад указам аб узнагароджанні савецкіх пісьменнікаў газета “Советская Белоруссия” змясціла словы ўдзячнасці ад узнагароджаных. Якуб Колас пісаў:

“Высокая награда партии и правительства, высокая оценка моего творчества вливает в меня новые силы, вдохновляет меня на создание новых произведений во славу нашей великой Родины”.

Між іншым, у размове з аўтарам гэтых радкоў старэйшы сын народнага паэта Даніла Канстанцінавіч Міцкевіч нагадаў, што Якуб Колас амаль да пачатку Вялікай Айчыннай вайны адчуваў, што за ім сочаць і кожны дзень не выключаў магчымасці свайго арышту.

Пра тое, што апарат ЦК Кампартыі Беларусі і органы бяспекі БССР адчувалі хваравітую падазронасць да народнага паэта Беларусі Якуба Коласа, на працягу дзесяцігоддзяў вялі супраць яго патаемную вайну, цяпер добра вядома. Асабліва цяжкімі для яго былі 1930, 1937 і 1938 гг.

З аднаго боку, знешне выглядала ўсё добрапрыстойна. Супраць Я. Коласа, як і супраць Я. Купалы, не праводзілася адкрытых дзеянняў рэпрэсіўнага характару. Пісьменнік займаўся літаратурнай творчасцю, друкаваўся ў газетах і часопісах, выдаваў кнігі, вёў вялікую навуковую і грамадскую працу. Якуб Колас атрымаў званне народнага паэта, стаў не толькі акадэмікам, але і нават першым віцэ-прэзідэнтам Акадэміі навук Беларусі. Урад рэспублікі пабудоваў яму за дзяржаўны кошт дачу, выдзеліў для асабістага карыстання легкавую машыну. У гэтым, безумоўна, была заслуга першых сакратароў ЦК КП(б)Б А. Крыніцкага і М. Гікалы і асабліва старшыні СНК рэспублікі М. Галадзеда і старшыні ЦВК БССР А. Чарвякова.

З другога боку, пачынаючы з 1920 і да канца 1930-х гг. з боку таталітарнай, камандна-адміністрацыйнай сістэмы, кіраўнікоў ЦК Кампартыі Беларусі і органаў бяспекі супраць асобы і творчасці Я. Коласа вяліся пастаянны ціск, барацьба і кантроль, мэтай якіх было падпарадкаванне яго пярэ сацыялістычнаму бу-

“...СЭРЦА, ЯКОЕ ТАК ГОРАЧА АДЧУВАЛА”

Можна, вецер песні разнясе па свеце
Песню сэрца, якое так гарача адчувала.

Адам М-скі.

Гэтыя радкі з верша Зоф’і Манькоўскай “Адказ”, дзе выказана спадзяванне на будучыя прызнанне і папулярнасць, выкарыстаны ў якасці эпітафіі на яе надмагільнай пліце. І вось праз 160 гадоў з дня нараджэння таленавітай паэткі, якая падпісвалася пад сваімі творамі *Адам М-скі*, на яе роднай Капыльшчыне сабраліся землякі і госці з Мінска, каб ушанаваць яе памяць. Праграма мерапрыемстваў была даволі насычаная і цікавая. Раніцай мінскіх гасцей сустрэкалі хлебам-соллю на мяжы Капыльскага раёна ў вёсцы Пясочнае. Атmosfera гасціннасці і людской цеплыні саграла ў той марозны дзень. Вельмі ўразлі сядзіба і пахавальня славутага вучонага Якуба Наркевіча-Ёдкі (1847 – 1905) у вёсцы Наднёман Уздзенскага раёна, куды заехалі ўдзельнікі мерапрыемства па дарозе да магілы паэткі. Такая веліч, такая прыгажосць... Пахавана Зоф’я Манькоўская ў вёсцы Бабоўня Капыльскага раёна. Каля яе магілы было сказана шмат цёплых слоў і ўскладзена многа кветак. Дарэчы, толькі пасля смерці Зоф’і Манькоўскай стала вядома, што Адам М-скі – яе літаратурны псеўданім: радкі, што раскрывалі гэтую таямніцу, былі выбіты па просьбе паэткі на яе шыкоўным надмагілі. Экскурсія па родных мясцінах паэткі дапамагла наблізіцца да яе творчасці, глыбей адчуць яе вершы, бо лірыка Зоф’і Манькоўскай наўпрост ідэнтыфікуецца з малой радзімай – Дарагавіцай, яе ваколіцамі і краявідамі. Пра гэта сведчаць цыкл “Дарагавіцкія песні”, паэтычныя творы “Выня”, “Стары двор”, “Новы двор”, “Засценак Зосін” і іншыя. Дарагавіцкія песні сталі ўзвелічальным гімнам роднай зямлі – Беларусі – з асаблівацямі яе гістарычнага і культурнага развіцця, звычаяў і традыцый. У Капыльскім раённым доме культуры, зала якога сабрала больш за 300 чалавек, была прадстаўлена святочная праграма. Яна пачалася з прагляду відэафільма, прысвечанага жыццю і творчасці Зоф’і Манькоўскай. Потым прагучалі прывітанні ад Міністэрства культуры, Мінскага аблвыканкама, Капыльскага райвыканкама, Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, РВУ “Літаратура і

Каля магілы Зоф’і Манькоўскай.

Мастацтва”, “Краязнаўчай газеты”. Студэнты філалагічнага факультэта БДУ шчыра і натхнёна прадэкламавалі вершы Зоф’і Манькоўскай. Усе прысутныя былі проста зачараваны музычнымі выступленнямі мясцовых калектываў мастацкай самадзейнасці. Падвядзенне вынікаў прайшло ў Капыльскай ЦБС за круглым сталом “Асоба і творчая спадчына Зоф’і Манькоўскай (Адама М-скага) і беларуская культура”. Адам М-скі – адна з самых яркіх асоб у паэзіі Беларусі памежка XIX і XX стагоддзяў. Спадзяёмся, што мерапрыемствы, прысвечаныя 160-годдзю з дня нараджэння Зоф’і Манькоўскай, паспрыяюць папулярнасці яе лірыкі.

*Я, іх сціплы пясняр, чэрпаў з гэткага ж дару
Песень-думак лады: звыклы цяг, перамены,
Сны, пачуцці, жоўць з воцатам, кроплі нектару...
Бласлаўлены будзь край, дарагі, задуменны!*

Адам М-скі.

Надзея БЫШКА.

даўніцтву, псіхалагічнае ўздзеянне на народнага паэта, імкненне зламаць яго ідэйную пазіцыю, прымусяць яго стаць правадніком ідэй Камуністычнай партыі Беларусі і яе ЦК, а потым, карыстаючыся яго аўтарытэтам, уздзейнічаць на іншых пісьменнікаў, дзеячаў беларускай навукі і культуры. Безумоўна, самымі актыўнымі “антыколасаўцамі” ў той час былі першыя сакратары ЦК КП(б)Б К. Гей, А. Волкаў, сакратар ЦК Кампарты Беларусі В. Жаброўскі, кіраўнікі органаў бяспекі І. Апанскі, Р. Рапапорт, Б. Берман і А. Наседкін.

На думку філосафа і гісторыка Т. Процкі, не кінутыя ў жорны НКУС прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі Янка Купала, Якуб Колас, Кузьма Чорны* і іншыя сталі на пазіцыі канфармізму⁹. Можна спра-

чацца па гэтым пытанні, але, безумоўна, таталітарны рэжым у СССР і БССР у 1920 – 1930-я гг. негатыўна паўплываў на творчасць гэтых пісьменнікаў, абмежаваў магчымасці рэалізацыі іх выдатнага літаратурнага таленту.

¹ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 4, воп. 3, спр. 365, арк. 144 – 145.

² Гл.: **Мушыньскі М.** Свайму часу і вечнасці // Колас Я. Збор твораў: У 20 т. Т. 1. – Мінск: Маст. літ., 2007. С. 118.

³ НАРБ. Ф. 4, воп. 210, спр. 1270, арк. 125 – 128.

⁴ НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 1400, арк. 17 – 18.

⁵ НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 1398, арк. 56.

⁶ НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 1269, арк. 18 – 29.

⁷ Гл.: **Платонаў Р.** Лёсы. – Мінск, 1998. С. 271.

⁸ **Советская Белоруссия.** 1939. 1 яўнара.

⁹ Гл.: Стаіовленне советской тоталітарнай системы в Беларусі (1917 – 1941 гг.). – Мінск: Тесей, 2002. С. 605.

* Насамрэч Кузьму Чорнаму ўвосень 1938 г. давялося правесці некалькі месяцаў у Мінскай турме, дзе ён прайшоў праз допыты і катаванні. Гл., напрыклад: Чорны К. Выбраныя творы. – Мінск: Бел. кнігазбор, 2000. С. 589. – *Заўвага рэд.*